

۲۰۸۴۹۲۷

مرکز ادبی سمرقند در شاهراه تاریخ

نویسنده: پروفسور صدری سعدی

به کوشش: دکتر مصطفی باباخانی

سازمان اسناد و کتابخانه ملی

سرشناسه	: سعدی، صدري، ۱۹۳۷-م.
عنوان و نام پدیدآور	: مرکز ادبی سمرقند در شاهراه تاریخ / نویسنده صدري سعدی، به کوشش مصطفی باباخانی
مشخصات نشر	: تهران، آرون، ۱۳۹۸
مشخصات ظاهري	: ۵۲۲ ص.
شابک	: ۸ - ۷۳۱ - ۲۳۱ - ۹۶۴ - ۹۷۸
وضعیت فهرست‌نویسی	: فیفا
موضوع	: ادبیات فارسی - ازبکستان - شاعران فارسی زبان
موضوع	: Persian Literature - Uzbekistan - Persian Poets
موضوع	: سمرقند (ازبکستان) - تاریخ
موضوع	: Ssmargand (Uzbekistan) - History
شناسه افزوده	: باباخانی، مصطفی، ۱۳۵۶
رده‌بندی کنگره	: PIR ۹۰۱۰
رده‌بندی دیویی	: ۸۰۰ ۹۹۵۸۰۰۰۰ فا ۸
شماره کتابخانه ملی	: ۸۵۸۱۰۰۳

انتشارات آرون

مرکز ادبی سمرقند در شاهراه تاریخ

نویسنده: پروفسور صدري سعدی

به کوشش: دکتر مصطفی باباخانی

ناشر: انتشارات آرون

چاپ اول: ۱۳۹۸

چاپ صدف: ۱۱۰۰ نسخه

تومان ۹۵۰۰۰

نشانی: میدان انقلاب، خیابان ۱۲ فروردین، خیابان وحید نظری،

نرسیده به خیابان منیری جاوید، پلاک ۱۰۵، واحد ۳ تلفن: ۵۱ - ۶۶۹۶۲۸۵۰

ایمیل: Arvannashr@yahoo.com وبسایت: www.Arvannashr.ir

فهرست مطالب

۷	مقدمه مصحح
۱۵	پژوهشگر نده سنجی از صیقل روی زمین
۲۳	چند سخن پیرامون تألیف کتاب مرکز ادبی سمرقند در شاهراه تاریخ
۲۷	سرسخن
۳۵	باب یکم: مقام سمرقند در دوره پیدایش و شکل گیری ادبیات فارسی دری
۳۷	سمرقند و آغاز شعر فارسی دری
۴۵	رودکی و سمرقند
۵۳	نابغه نابینا
۶۵	بدر زبان فارسی دری
۷۱	باب دوم: مرکز ادبی سمرقند در قرن های ۱۱-۱۲ م، ۵-۶ ق
۷۳	وضع سیاسی و اقتصادی ماوراءالنهر در قرن های ۱۱-۱۲ م/ ۵-۶ ق
۷۹	وضع دایره ادبی دربار خانیه
۸۷	حیات شهری و رونق ادبی
۱۰۳	رواج هجو و مطایبه
۱۱۵	رشدی سمرقندی
۱۲۹	عمیق بخارایی
۱۳۹	شطنجی سمرقندی
۱۴۹	ظهیری سمرقندی
۱۵۹	نظامی عروضی سمرقندی
۱۷۱	سوزنی سمرقندی

۲۰۱.....	باب سوم: رونق ادبی در سمرقند قرن‌های ۱۵-۱۷ م / ۹-۱۱ ق.
۲۰۳.....	وضع سیاسی و اجتماعی و اقتصادی سمرقند در قرن‌های ۱۵-۱۷ م / ۹-۱۱ ق.
۲۲۱.....	حیات فرهنگی و علمی در سمرقند قرن‌های ۱۵-۱۷ م / ۹-۱۱ ق.
۲۲۷.....	سمرقند، مرکز علمی ماوراءالنهر قرن ۱۵ م / ۹ ق.
۲۴۳.....	سمرقند، مرکز ادبی ماوراءالنهر قرن‌های ۱۵-۱۷ م / ۹-۱۱ ق.
۲۶۱.....	نظری به ترکیب اجتماعی قوه‌های ادبی
۲۸۵.....	وضع زندگی اهل ادب
۲۹۵.....	مجلس‌های ادبی و رواج جواب و تبعات و سخن‌سنجی
۳۲۱.....	شعر مطبوع، مصنوع و طرز
۳۵۵.....	بساطی سمرقندی
۳۷۳.....	ریاضی سمرقندی
۳۹۱.....	ناظمی میانکالی
۳۹۹.....	مراد سمرقندی
۴۰۳.....	آشکی سمرقندی
۴۰۵.....	ممتاز سمرقندی
۴۱۹.....	فطرت زردوز سمرقندی
۴۳۹.....	سرافراز سمرقندی
۴۴۹.....	باب چهارم: احیای ادبی در سمرقند آخرهای قرن ۱۹ م. و اوّل قرن ۲۰ م.
۴۵۱.....	حیات فرهنگی و ادبی در سمرقند آخرهای قرن ۱۹ م. و اوّل قرن ۲۰ م.
۴۶۷.....	هادی سمرقندی
۴۷۳.....	سپندی سمرقندی
۴۷۹.....	وصلی سمرقندی
۴۸۳.....	طغرل احراری
۴۸۹.....	عجزی سمرقندی
۴۹۵.....	تمهید سمرقندی
۴۹۷.....	جروث سمرقندی
۵۰۳.....	کتابنامه (۱)
۵۱۳.....	کتابنامه (۲)

تا کجا می‌برد این نقش به دیوار مرا؟

تا درودی به «سمرقندِ جو قند»

(محمدرضا شفیعی کدکنی)

مقدمهٔ مُصحّح

سمرقند شهری باستانی است که قدمت آن از نظر تاریخی به بیش از سه‌هزار سال می‌رسد؛ از همین رو در سال ۲۰۰۶ م. با قرار یونسکو ۲۷۵۰ سالگی این شهر در سمرقند جشن گرفته شد. اما اساطیر اسطوره‌ها قدمت آن از این هم دیرینه‌تر می‌نماید. در کتاب *شهرستان‌های ایران‌شهر* که در زبان ساسانیان تألیف یافته است، نخستین شهری که نام برده شده، سمرقند است. در این کتاب آمده است که «سمرقند را کاووس پسر قباد بنیان گذاشت؛ سیاوش پسر کاووس آن را به فرجام رسانید؛ کیخسرو پسر سیاوش آنجا زاده شد و او آتش بهرام ورجاوند را آنجا نشاند».

سمرقند از دیرباز برای جهانیان شهری مشهور بوده است و آن را می‌شناخته‌اند؛ شهری زیبا و آباد بر سر راه جادهٔ ابریشم با رونق اقتصادی فراوان برای اقوام ایرانی بسیار شناخته‌شده‌تر و مهم‌تر بوده است. تمام اقوام ایرانی سمرقند را می‌شناخته‌اند و می‌شناسند و از دیرباز پیوند عمیقی با این شهر داشته‌اند؛ از همین رو هم در اسطوره‌ها و افسانه‌های ایرانی بازتاب گسترده‌ای داشته است. می‌توان گفت که این شهر کهن در ناخودآگاه جمعی ایرانیان وجود دارد و برای‌شان همچون مکانی آرمانی به شمار

۱. هادی‌زاده، رسول. «مقام سمرقند در تاریخ تمدن ایرانی و اسلامی». رودکی (فصلنامهٔ ادبی فرهنگی

رایزنی فرهنگی جمهوری اسلامی ایران در تاجیکستان). ش. ۱۵، تابستان ۱۳۸۶، ص ۹.

۲. *شهرستان‌های ایران‌شهر*. ترجمهٔ شهرام جلیلیان. تهران: توس، ۱۳۸۸، ص ۳۷.

می‌رود. جالب توجه است که تذکره‌نگاران سمرقند را شهر «آزادگان» نامیده‌اند^۱ و یکی از معناهای آزادگان در شعر و ادب و لغت «ایرانیان» است. به‌طور کلی سمرقند از مرکزهای اساسی سیاسی، علمی، ادبی، تاریخی و فرهنگی اقوام ایرانی به شمار می‌رفته است. در این میان البته پیوند فارسی‌زبانان با سمرقند، عمیق‌تر، گسترده‌تر و ویژه‌تر است؛ زیرا سمرقند خاستگاه شعر و ادب فارسی است. نخستین نمونه‌های شعر فارسی را شاعران سمرقندی چون ابوالینبغی عباس بن طرخان و ابوحفص سعدی سروده‌اند. پدر شعر فارسی، عبدالله رودکی هم سمرقندی است. بنابراین، سمرقندیان آغازگر و بنیادگر ادبیات فارسی بوده‌اند.

همچنین ادیبان و نویسندگان سمرقندی از دیرباز تذکره‌های گوناگونی نوشته‌اند که این هم نشان‌دهنده غربان علم و هنر و ادب در سمرقند است؛ تذکره‌هایی چون تذکره الشعراء دولتشاه سمرقندی، چهار مقاله نظامی عروضی سمرقندی، تذکره الشعراء مطربی سمرقندی، مذاکره اصحاب ملای سمرقندی، سخنوران صیقل روی زمین صدری سعدی و توره‌قل ذهنی و سپهر آرزوی حیات نعمت همه به قلم اهل علم و ادب سمرقند نگاشته شده‌اند.

این کتابی که اینک در پیش رو داریم با نام مرکز ادبی سمرقند در شاهراه تاریخ هم حاصل کوشش و پژوهش دانشمندی سمرقندی است در زمینه منیط ادبی سمرقند. هم موضوع کتاب درباره سمرقند است و هم نگارنده کتاب سمرقندی است که تقارن بسیار خجسته و فرخنده‌ای است. نویسنده کتاب پروفیسور صدری سعدی، از دغدغه‌پردازان سمرقند و نشوونما یافته همین شهر و استاد دانشگاه دولتی سمرقند است. این دانشی‌مرد فرزانه از پژوهشگران بنام و مشاهیر علم و ادب ماوراءالنهر به شمار می‌رود. وی از آغاز تحصیل شیفته ادبیات فارسی شد و به فعالیت و پژوهش به‌صورت علمی و آکادمیکی در این

^۱ احمد، روزی. «قولکلور سمرقند». رودکی (فصلنامه ادبی-فرهنگی راینزی فرهنگی جمهوری اسلامی

رشته روی آورد و از سر آمدان و نظریه پردازان این عرصه گردید. درباره شرح حال و آثار این دانشمند بزرگ یکی از شاگردان ایشان خانم دکتر انظورت ملک زاد مقاله ارزنده‌ای نگاشته‌اند که پس از این می‌آید. همچنین درباره کتاب مرکز ادبی سمرقند در شاهراه تاریخ که محور مطالعه ماست، خانم مهرانگیز سعدی، فرزند استاد سعدی، مقاله‌ای زیبا و صمیمی و ارزنده نوشته‌اند که در صفحه‌های بعدی می‌آید. بنابراین، نگارنده این سطرها دیگر لازم نیست که در این باره سخنی بگویم؛ زیرا به مصداقِ مَثَلِ «صاحبُ البیت أرى بما فيه» (صاحب خانه بهتر می‌داند که چه در آن است)، این دو بزرگوار هم از حال، کار و آثار نویسنده این کتاب آگاه‌تر از ما هستند. فقط چند کلمه‌ای کوتاه در مختصر این اثر ارزنده می‌گویم و گزارش کار خود را بر آن در پی می‌آورم.

کتاب مرکز ادبی سمرقند در شاهراه تاریخ کتابی علمی و پژوهشی است که موضوع اساسی آن پیدایش و حضور و نقس دیپلمات فارسی و شاعران فارسی‌گو در قلمرو سمرقند از آغاز پیدایش شعر فارسی درى تا اوایل قرن بیستم میلادی است. در واقع، این کتاب به صورت جزئی‌نگری تنها حوزه ادبی سمرقند را دربر گرفته است. اینکه پژوهشگر تمام کوشش و تحقیق و تحلیل خود را برای معرفی و روشن کردن یک حوزه خاص ادبی صرف کرده است، نتایج علمی دقیق و پرباری را به ارمغان آورده است.

همانا این کتاب بر پایه مطالعات بین‌رشته‌ای نگارش یافته است. بدین توضیح که در آن از علوم و مباحث تاریخی، جامعه‌شناسی، سیاست‌شناسی، تاریخ ادبیاتی و نقد ادبی به بهترین وجه استفاده شده است. نویسنده هر دوره تاریخی سمرقند را بر اساس خاندان‌های حکومتگر و حکمرانان و فراز و فرود آنها معلوم کرده، سپس وضعیت سیاسی، اقتصادی، علمی، فرهنگی و ادبی آن را بررسی نموده است. همچنین درباره طرز فکر و سیاست‌ورزی‌های حاکمان، نزاع‌ها و درگیری‌های آنان بر سر قدرت و حکومت، تعامل دولت‌مردان با شاعران و اهل ادب و فرهنگ سخن گفته، تصویر

روشنی از جریان‌های ادبی درون و بیرونِ دربار به دست داده است. در این میان، به مسائل اجتماعی و زندگی و کار و پیشه مردم به‌ویژه شاعران هم توجه نموده است. نویسنده بسیاری از اشتباهات تاریخی و دیدگاه‌های نادرست را در این زمینه مورد نقد و بررسی قرار داده، بر پایه منابع دست‌اول و موثق، این‌گونه مسائل را حل و فصل کرده است. مؤلف علاوه بر استفاده از تذکرها و اسناد اصیل تاریخی برای نقد و بررسی مسئله یا واقعه‌ای تاریخی، سیاسی و اجتماعی از دیوان شاعران بهره فراوانی برده است؛ وی با دقت نظر و خوش فکری تمام، از لابه‌لای شعر شاعران چنان اسنادی را کشف کرده است که در منابع صرفاً تاریخی دست‌یابی بدان‌ها دشوار و یا حتی ناممکن است. در این میان گاه به صحیح و اصلاح نام و عبارت و کلام و یا مصراع و بیتی از منابع کهن و تذکرها و دیوان شاعران نیز دست زده است.

پروفسور صدری سعی در پیدا کردن دیدگاه‌های محققان و نشان دادن خطاها و کاستی‌های آنان، به صورت علمی و منطقی و با تکیه بر شواهد و اسناد تاریخی و علمی و عقلی در این کتاب جسارت و جرئت پس‌نمایی ابراز نموده است؛ وی با پرهیز از مطلق‌انگاری و جزمیت حتی گاه دیدگاه‌های خود را نیز نقد کرده و گفته است که شاید این نظر هم خطا باشد و تنها از ذهن نویسنده خارج شده باشد و تا پیدا شدن منابع موثق‌تر باید با احتیاط بدان نگریسته شود.

نویسنده اثر شاعران مطرح، شاخص، مشهور و صاحب سبک هر دوره تاریخی سمرقند را معرفی نموده، علاوه بر شرح حال و ذکر آثار، اشعار و آثار ادبی آنان را بر پایه نظریه‌های جدی نقد ادبی، بررسی و تحلیل کرده است. وی گرچه با نظریه‌های نقد ادبی مطرح در جهان آشناست و بدان‌ها اشراف و حتی در زمینه آنها تخصص دارد، اما به هیچ وجه مرعوب آن دیدگاه‌ها نشده است و بیشتر تلاش نموده است تا تحلیل‌ها و نظریه‌ها را از دل منابع ادبی و فرهنگی حوزه فارسی‌زبانان و یا به‌طور کلی ایرانی-اسلامی استخراج کند و به نوعی آنها را بومی‌سازی نماید. در این زمینه به‌ویژه به زبان و فرهنگ و ادب شفاهی مردم (فولکلور) توجه نموده است.

کتاب مرکز ادبی سمرقند در شاهراه تاریخ مطالب آموختنی و علمی فراوانی دارد و اهل علم و تحقیق و استادان و دانشجویان و علاقه‌مندان می‌توانند بهره‌های فراوانی از آن ببرند؛ به‌ویژه اینکه پژوهشگران و دانشجویان می‌توانند روش تحقیق علمی و جدی را از آن بیاموزند. از نویسنده کتاب، پروفیسور صدری سعدی سیاس فراوان دارم که این اثر ارزنده را تألیف نمودند و به جامعه علمی و فرهنگی عرضه کردند؛ همچنین تشکر ویژه دارم از اینکه اجازه برگردان و تصحیح و ویرایش آن را به بنده دادند تا تمام خوانندگان فارسی‌زبان بتوانند از آن بهره‌مند گردند.

در زمانی که برای کارهای پژوهشی مقیم تاجیکستان بودم (۲۰۱۷-۲۰۱۸ م)، یکی از برنامه‌هایی را که دنبال می‌کردم، شناختن و گردآوری اثرهای علمی و پژوهشی نویسندگان و محققان تاجیک بود. جمله جای‌هایی که بیشتر سر می‌زدم و حضور داشتم هم پژوهشگاه زبان و ادبیات روس بود. در آنجا با استادان و عالمان گوناگونی ملاقات داشتم و گفتگو می‌کردم و از محضشان بهره‌مند می‌شدم. یکی از استادان پژوهشگران رسمی پژوهشگاه که در حق نگارنده محبت داشتند و دستگیری‌های زیاد می‌کردند و پاسخ‌گوی بسیاری از پرسش‌هایم بودند، خانم دکتر انظورت ملک‌زاد بودند. ایشان که خود زاده ترمذ هستند و در دانشگاه سمرقند تحصیل کرده‌اند، از استاد بزرگوار پروفیسور صدری سعدی سخن‌ها و حکایت‌ها نقل می‌کردند و دیدگاه‌های تازه علمی وی را برایم بازگو می‌نمودند؛ از همین رو، نگارنده مشتاق شدم تا بیشتر با دیدگاه‌ها و تحقیقات علمی ایشان آشنا شوم. خانم دکتر ملک‌زاد کتاب مرکز ادبی سمرقند در شاهراه تاریخ را به این جانب معرفی کردند و فایل الکترونیکی آن را در اختیارم قرار دادند. پس از بررسی و مطالعه آن و پی‌بردن به ارزش و اهمیت آن، به فکر افتادم که خوب است آن را در ایران هم چاپ و منتشر نمایم. این تصمیم را با خانم دکتر ملک‌زاد در میان گذاشتم و ایشان هم از سر لطف واسطه‌خیز شدند و اجازه کار بر روی آن و انتشارش را از پروفیسور صدری سعدی گرفتند.